

FORDÍTÁSBA REJTETT TEOLÓGIA

*Nemzet- és felekezetközi tanulmányok a görög Ószövetség
nyelvéről, szövegéről és kultúrájáról*

SZERKESZTETTE:

OLÁH ZOLTÁN ÉS PAPP GYÖRGY

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
az Apostoli Szentszék Könyvkiadója

V E R B U M
KERESZTÉNY KULTURÁLIS EGYESÜLET

BUDAPEST • KOLOZSVÁR
2022

A LXX TEOLÓGIÁJA: MÍTOSZ VAGY VALÓSÁG?

Úgy tűnik, a 20. sz. második felében a LXX-kutatás különálló tudományterületként önállósult az ókori zsidósággal foglalkozó diszciplínák között. Önálló monográfia- és kommentársorozatok, lexikonok, folyóiratok és számtalan doktori dolgozat járult hozzá,¹ hogy ma már a *Septuagint Studies* nem csupán az ószövegségtudomány egy segédterülete, hanem különálló kutatási ágazat. Mindezek láttán nem csoda, hogy az elmúlt évtizedekben felmerült a LXX teológiájának kérdése. Olyan kutatók, mint Emanuel Tov,² Jan Joosten,³ Martin Rösel,⁴ Johann Cook,⁵ de mások⁶ is felvetették, hogy ideje lenne megírni a LXX teológiáját, azaz

¹ Ld. a LXX-kutatás aktuális állásához: J. Cook, Recent developments in Septuagint research, *HTS* 74 (2018), 1-8.

² E. Tov, Die Septuaginta in ihrem Theologischen und Traditionsgeschichtlichen Verhältnis zur Hebräischen Bibel, *Judaica et Christiana* 11 (1987), 237-265.

³ J. Joosten, Une théologie de la Septante? Reflexions méthodologiques sur l'interprétation de la version grecque, *RTP* 132 (2000), 31-46.

⁴ M. Rösel, Towards a 'Theology of the Septuagint', in: W. Kraus and R. G. Wooden (szerk.), *Septuagint Research*, Atlanta 2006, 239-252. idem, Eine Theologie der Septuaginta? Präzisierungen und Pointierungen, in: F. Ueberschaer, T. Wagner, J. M. Robker (szerk.), *Theologie und Textgeschichte*, WUNT 407, Tübingen 2018, 1-35.

⁵ J. Cook, A Theology of the Septuagint?, *OTE* 30 (2017), 265-282

⁶ A. Aejmeleaus, Von Sprache zur Theologie, Methodologische Überlegung zur Theologie der Septuaginta, in: M. Knibb (szerk.), *The Septuagint and Messianism*, BETL 195, Leuven 2006, 21-48. E. Dafni, Theologie der Sprache der Septuaginta im Horizont des Allgriechischen Schrifttums und Denkens, *JSem* 18 (2009), 434-457. Timothy McLay, Why Not a Theology of the Septuagint?, in: W. Kraus, M. Karrer, M. Meiser (szerk.), *Die Septuaginta: Texte, Theologien, Einflüsse*, WUNT 252, Tübingen 2010, 607-620. A. Douglas, Limitations to Writing a Theology of the Septuagint, *JSCS* 45 (2012), 104-117.

egy olyan összefoglaló művet, amely a biblikus kutatásban már évszázados hagyományokra tekint vissza, és amely az éppen kiválasztott korpusz főbb témáit, kijelentéseit, teológiai meglátásait összegyűjti és rendszerbe foglalva tárja az olvasó elé. 2020-ban napvilágot is lát az első ilyen jellegű munka Hans Ausloos és Bénédicte Lemmelijn tollából.⁷ Abban minden kutató egyetért, hogy a LXX teológiája valamilyen módon kötődik az ŐSZ teológiájához, és ezért az ŐSZ-i vonatkozásoknak mindenképp helyet kell adni egy ilyen rendszerező műben. Jelen írásomban a módszertani nehézségek tárgyalása után rá szeretnék mutatni, hogy a LXX teológiai jellemvonásai nemcsak levezethetők az ŐSZ-ből, hanem tovább is lehet őket vinni az ÚSZ irányába. Három rövid példán szeretném kimutatni, hogy a LXX szellemi világa egy olyan hellenista teológiai gondolkodás lenyomata, amely módosulva ugyan, de elért az ÚSZ irataiba is, és számos helyen kapcsolatot mutat az ÚSZ-i iratokkal a teológiai koncepciók szintjén. Ezzel a felismeréssel még nyitott kapukat döngetek, azonban mindennek célja, hogy rámutassak, a LXX teológiáját oly módon kellene megírni – legalábbis célszerű lenne egy olyan LXX teológia összeállítása is –, amely nemcsak az ŐSZ felől közelítve dolgozza fel a témákat, hanem az ÚSZ teológiai jellemvonásait is figyelembe véve vázolja fel a különböző iratok teológiai sajátosságait.

MÓDSZERTANI HATÁROK

A 20. sz. nemcsak a LXX kutatás fellendüléséről szólt, hanem az ószövetségtudomány számos alapvető kijelentésének megkérdőjelezéséről is. Az egyik ilyen, hogy van-e létjogosultsága a teo-

⁷ Hans Ausloos, Bénédicte Lemmelijn, *Die Theologie der Septuaginta*, LXXH 5, Gütersloh 2020.

lógia műfajának abban az értelemben, ahogy azt fentebb már tárgyaltuk? Létezett-e az ÓSZ-ben egy egységes teológiai látásmód, vagy összefoglalható-e a sokféle kijelentés valamilyen legitím módon kiválasztott váz mentén?⁸ A kutatók többsége nemmel válaszol a feltett kérdésekre, csupán abban különbözik a véleményük, hogy milyen más művel lehetne a klasszikus teológiát helyettesíteni. Erhard Gerstenberger az ÓSZ teológiáiról beszél többes számban.⁹ Rainer Albertz a vallástörténetben látja a teológia alternatíváját.¹⁰ De a legújabb ÓSZ teológiái is inkább az egyes iratokban (DtrG, P, ChronG) keresik a közös nevezőt, és egy időrendi sorrendet igyekeznek követni a koncepciók bemutatásában, tehát jelentős mértékben figyelembe veszik az ÓSZ szellemi hátterének sokszínűségét.¹¹ Egy témával kapcsolatosan időben és térben egyaránt különböző álláspontok fogalmazódnak meg az egyes könyvekben. Ezt a pluralitást az ÓSZ teológiájának ma már figyelembe kell vennie, de a LXX teológiájának is reflektálnia kell ezekre az eredményekre.

Természetesen a tekintetben is különbségek vannak, elsősorban a konfesszionális hovatartozásból adódóan, hogy milyen könyveket vonunk be a teológiai vizsgálódás tárgykörébe. Ez még hangsúlyosabb a LXX esetében. A fordítás eredetlegendájának, a Kr. e. 2. sz.-i,¹² pszeudoepigráf Aristeas-levél bemutatásában a

⁸ Az ÓSZ-i teológia kérdéseire ld. J. Jeremias, Az ószövetségi teológia főbb problémái, in: Balogh Cs. (szerk.): *Tanúságtétel, vita pártfogás*, Kolozsvár 2012, 15–33. Ch. Levin, *Das Alte Testament auf dem Weg zu seiner Theologie*, ZThK 105 (2008), 125–145.

⁹ E. Gerstenberger, *Theologien im Alten Testament*, Stuttgart 2001.

¹⁰ R. Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*, GAT 8/1–2, Göttingen 1992.

¹¹ J. Jeremias, *Die Theologie des Alten Testaments*, GAT 6, Göttingen 2015. K. Schmid, *A Historical Theology of the Hebrew Bible*, Grand Rapids 2019.

¹² M. Tilly, *Aristeasbrief*, in: *Wibilex*: <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/13793/> (megnyitva 2019. nov. 18).

hetvenkét fordító, ahonnan a *Hetvenes* fordítás a nevét is kapta,¹³ csak a Tóra görög nyelvre történő átültetését végezte el, míg más iratokról nem esik szó.¹⁴ Ebben a korban azonban már minden bizonnyal közkézen forgott Mózes öt könyvén kívül más bibliai könyv fordítása is,¹⁵ s ha ez így van, akkor a levél állításai nemcsak a tórafordítás legitimizációját szolgálják, hanem egyben polemikus módon utasítják el a többi fordítás esetleges tekintélyét is. A LXX a maga hellenista önértelmezésében, az Aristeas-levél látásában mindenképp, csak a Tórát foglalná magába.¹⁶ A LXX teológiája csupán a Pentateuchosz teológiája lenne? Nem ilyen egyszerű azonban a tényállás. A mai modern LXX kiadások (pl. a Rahlfs féle kézikönyv)¹⁷ természetesen nemcsak Mózes öt könyvét tartalmazzák, hanem jóval több iratot.¹⁸ Az alapul szolgáló kódexek azonban mind egytől-egyig 4-5. sz.-i keresztyén kódexek, tehát nem a zsidóság köréből kerültek ki. A LXX teológiája tehát *sui generis* egy keresztyén teológia lenne? Minden

¹³ A hetvenkettes szám helyett Josephus Flavius nyomán a hetvenes szám lett uralkodóvá a görög fordítás megnevezésére, aki a fordítók alakját talán a Num 11-ben szereplő hetven vénhez akarja kapcsolni. M. Meiser, *Septuaginta, inkulturáció és az identitás őrzése*, Kolozsvár 2017, 31. 33. láb.

¹⁴ Vö. Douglas, *Limitations*, 107.

¹⁵ Talán maga az Aristeas-levél (30) is utal ezekre a fordításokra, amelyeket nem pontos másolatokként/ fordításokként nevez meg. „Néhány más, nem túl nagy számú mű mellett hiányoznak még a zsidók törvényeiről írott könyvek. Ezeket héber betűkkel, héber nyelven olvassák, s hanyagul és nem kellő pontossággal vannak lemásolva, miként a hozzáértők állítják (...)”. Kisdí K. fordítása in: Adamik T., Dörömböczi J. (szerk.), *Apokrif levelek*, Budapest 1999, 9. 20. láb.

¹⁶ A Septuaginta elnevezés az egész ÖSZ-re vonatkozóan Justinos Mártír óta († Kr. u. 165) mutatható ki a dogmatörténetben. Vö. J. D. Meade, *Was there a "Septuagint Canon"?* *Didaktikos 1* (2018), 40–42. M. Meiser, *Septuaginta, inkulturáció és az identitás őrzése*, Kolozsvár 2017, 31.

¹⁷ *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*. A. Rahlfs (szerk.), Stuttgart 1979.

¹⁸ A görög kódexek eltérő számú könyvet tartalmaznak. A Vatikáni Kódexből hiányzik a 1-4Mak, a Sinaiból a 2-3Mak, az Alexandriai Kódex pedig tartalmazza mind 1-4Mak-ot, mind Salamon ódait Manassé imájával együtt. K. Schöpfung, *Kanon*, in: *Wiblex*: <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/11768/> megnyitva 2019. nov. 29.

bizonynal ez is a bonyolult helyzet túlzott leegyszerűsítése lenne, mert bár igaz, hogy a LXX kódexek keresztényen áthagyományozás útján maradtak fenn, minden bizonynal egy zsidó hagyományt vettek át, és nem teljesen új „kánont” alkottak. A régebbi kutatás feltételezte, hogy Alexandriában, de a görögnyelvű diaszpórában általában, egy a Héber Bibliánál bővebb iratgyűjtemény tett szert tekintélyre, amelyet „alexandriai kánonként” emlegettek.¹⁹ Ez lenne a LXX bővebb könyvlistájának alapja. Mára azonban ez egy meghaladott elképzelésnek számít. Csak olyan értelemben lehet beszélni „alexandriai kánonról”, mint a diaszpóra-zsidóság számára fontos iratok csoportjáról, amelyek amolyan „építő”, tanulságos irodalomként váltak a görög nyelvű zsidóság számára jelentőssé, anélkül, hogy azokat „szent” könyveknek tekintették volna.²⁰ Ez a többé-kevésbé állandó gyűjtemény került be később a keresztény kódexek hasábjaira. A LXX tehát a hellenista zsidóság teológiai képzetének lenyomata és annak teológiája is ezt a miliőt tükrözi.

A gyűjtemény terjedelmén túl a következő, nem elhanyagolható kérdés, hogy milyen szöveg legyen a teológia alapja? Kézenfekvő lenne egy a lehető legrégebbi olvasatokat tartalmazó kiadást alapul venni,²¹ pl. a göttingeni LXX-t²². Ez utóbbi azonban, eklektikus szöveg lévén, rögtön bizonyos hipotetikus

¹⁹ Meade, *Canon*. 40–42. Meiser, *Septuaginta*, 33.

²⁰ Vö. J. Joosten: *The Origin of the Septuagint Canon*, in: S. Kreuzer, M. Meiser, M. Sigismund (szerk.), *Die Septuaginta – Orte und Intentionen*, WUNT 361, Tübingen, 2016, 688–699.

²¹ Cook, *Theology*, 278. Douglas: *Limitations*, 110.

²² Sajnos a kiadás még nem teljes. A projekt bár 2015-ben lezárult, de csak a könyvek 2/3-át sikerült publikálni. A fennmaradó iratok kritikai kiadását az utódszervezet, a Kommission zur Edition und Erforschung der Septuaginta nevű bizottság gondozza. Ld. a honlapon elérhető híreket: <https://adw-goe.de/forschung/forschungskommissionen/edition-und-erforschung-der-septuaginta/publikationen/> (megnyitva 2020. márc. 25.)

jelleget kölcsönözne az eredményeknek. A másik megoldás, hogy egy kódex (Vatikáni, Alexandriai) diplomatikus kiadása legyen a vizsgálódás alapja.²³ Még ha a kiindulópont kapcsán eltérnek is a vélemények, a kutatók egyetértenek abban, hogyha a LXX teológiájáról általánosan beszélünk, nemcsak egy kéziratcsalád teológiai jellemzői kell szóhoz jussanak, hanem a maga rendjén minden lényegesebb variáns sajátossága is helyet kell kapjon. A vállalkozásnak tehát mindenképp komparatív természetűnek kell lennie. Ez azonban nemcsak a görög variánsokra vonatkozik, hanem az egész koncepció alapját kell képezze. A LXX az ŐSZ tartalmát közvetíti görög nyelven, azonban egy LXX teológia nem állhat abból, hogy elismétli az ŐSZ-i párjának felismeréseit, hanem a LXX sajátosságaira kell koncentrálni. Hol lelhetőek fel ezek a jellemvonások? A különbségekben, ahol a LXX mást, többet vagy kevesebbet mond a MSZ-nél. Ott érhetjük tetten azt az egyedi teológiai hangot, amelynek felvázolására vállalkozunk, ahol a LXX teológiai indítatásból megváltoztatja a MSZ kijelentéseit. Ebből következik azonban a következő módszertani akadály, éspedig, hogy különbséget kell tudnunk tenni a szándékos változtatások és a szövegromlás vagy másolási hiba révén kialakult spontán variánsok között.²⁴ Ez annál is inkább fontos, mert 1900 eltérés esetében a LXX a Samaritánus Pentateuchossal megegyező olvasatot hoz.²⁵ Ezekben az esetekben a különbségek minden valószínűség szerint nem a görög fordító változtatásaira mennek vissza, hanem egy a Samaritánus Pentateuchossal közös ősszövegre. Ha a LXX saját hangja érdekel bennünket, első sorban olyan különbségek relevánsak, amelyek egyértelműen a

²³ Dafni, *Theologie*, 447. Vö. McLay, *Theology*, 610–615.

²⁴ Tov, *Septuaginta*, 24. Rösel, *Towards*, 243.

²⁵ Douglas, *Limitations*, 113.

fordító munkája révén jöttek létre. Itt azonban egy áthidalhatatlan akadályba ütközünk, ti. sok esetben módszertanilag lehetetlen eldönteni, ki is felelős a különbségért, honnan is ered az eltérés.

Ha a LXX teológiájának vázát az ŐSZ adja, a Héber Biblia iratai képezik azt az origót, ahonnan a különbségeken keresztül fel lehet térképezni a görög fordítók vallási-szellemi világát, ez azt is jelenti, hogy a LXX teológiáját nem lehet egy különálló ideológiai rendszerként kezelni, hanem azt az ŐSZ fényében kell tárgyalni. A LXX teológiája az ŐSZ hellenista recepcióját jelenti, és az ŐSZ nélkül nem lehet értelmezni.²⁶ Még ott is, ahol a LXX majdhogynem újírja az eredeti héber szöveget, szorosan kapcsolódik az eredeti könyv témájához, műfajához, intenciójához, és annak bizonyos fokú recepcióját képezi. Ahogy Emanuel Tov is írja: „a fordítás minden eleme összefügg a Héber Bibliával. Vagy annak ellentétét képezi, vagy kiegészíti a Héber Biblia bizonyos elemeit.”²⁷ Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a LXX fordítása nem egy átfogó vállalkozás, hanem időben és térben a könyveket más-más körülmények között fordították, nem is csak egy recepcióról beszélhetünk, hanem recepciókról többes számban. Ez azért is fontos, mivel mint arról fentebb szó volt, magának az ŐSZ-nek sincs egy egységes teológiai látása, és ez még fokozottabban igaz, ha a recepció sem egy szűk csoporthoz köthető. Ezen a ponton lényegesen el is tér a LXX teológiája az „eredetitől”, hiszen ameddig a Héber Bibliában a DtrG-n vagy ChronG-n belül megfigyelhető egy többé-kevésbé egységes teológiai profil, addig a görög fordítók nem a nagy műveket fordították, hanem a már könyvekre felszabdalt kisebb egységeket.

²⁶ Tov, *Septuaginta*, 263–265. Rösel, *Toward*, 242–243. Vö. Douglas: *Limitations*, 116.

²⁷ Tov, *Septuaginta*, 238.

Ez azt jelenti, hogy pl. a deuteronomista teológiának többféle feldolgozásával van dolgunk a DtrG-hez tartozó könyvek fordításai esetében. Ami egységesnek mondható az ŐSZ-ben, többféleképpen jelenik meg a görög szöveg(ek)ben. Recepció helyett tehát recepcióról kell beszélni.

A LXX ÉS AZ ŪSZ

A LXX nemcsak továbbviszi, újragondolja az ŐSZ kijelentéseit, hanem, ha nagyon leegyszerősítve képzeljük el egy lineáris gondolati fejlődési vonal mentén a változásokat, egy stációt jelent a teológiai koncepciók fejlődésének folyamatában. Ez a fejlődés azonban nem állt meg, hanem tovább haladt a maga útján. Mi lenne a következő nagy lenyomata ennek a fejlődésnek? Minden bizonnyal nem áll messze a valóságtól, ha az ŪSZ-i iratokban határozzuk meg a következő nagy csomópontot, amely a LXX-hoz kapcsolódóan továbbviszi a zsidó gyökerű teológiai koncepciók rendszerét.

Az ŪSZ egyértelműen ismerte és használta a LXX-t. Még akkor is kétségtelen a kapcsolat, ha a MSZ-től eltérő ŐSZ-i idézetek esetében nem mindig lehet eldönteni, hogy az ŪSZ-i iratok a MSZ-et saját teológiai szempontok szerint „javítják” vagy a LXX-t, esetleg annak egyik változatát idézik. Bizonyos számítások szerint az ŪSZ-ben található ŐSZ-i idézetek 80 %-a a LXX-ből származik.²⁸ Úgy tűnik, amikor az ŪSZ írói az ŐSZ-ből szerettek volna átvenni valamit, ahelyett, hogy szabadon újrafordították volna a héber szöveget, a kézenfekvő megoldást választották és a bizonyos tekintéllyel rendelkező LXX szövegéhez nyúltak vissza. A korábbi kutatás egy kalap alá is vette a LXX-t és az ŪSZ-et,

²⁸ J. J. Scott Jr., *Jewish Backgrounds of the New Testament*, Grand Rapids 1995, 132-134.

és az előbbit az utóbbi előfutáraként értelmezte és *praeparatio evangelica*-ként határozta meg.²⁹ A LXX-kegyesség, ahogy nevezték, hellenizálta az izráeli monoteizmust, univerzalizálta a választott nép partikularizmusát és így akarva-akaratlanul előkészítette az evangéliumot. Ezen az általános meglátáson túl a szóhasználat szintjén is hasonlóságokat mutattak ki. Pl. Georg Bertram szerint az OSZ-nek nincs igazán kifejezése a vallás fogalmára, azonban a LXX akárcsak János a „valóság” fogalmával írja körül a vallásos élményvilágot,³⁰ a *χριστὸς κυρίου*, a szenvedő messiás képe (JSir 4,20) nagyon hasonlít az USZ-i szenvedő felkent alakjához,³¹ de az Úr szolgájának terhes, szenvedéssel teli, a mártíromságra nyitott életének a képe is közös Pál és a LXX teológiájában.³² Az ilyenszerű megközelítésnek a legnagyobb módszertani buktatója ott rejtezik, hogy mind a LXX-t, mind az USZ-et egy, monolitikus egységként fogja fel.³³ Mint azonban azt többször is hangsúlyoztuk, sem az OSZ, sem a LXX szintjén nem létezik ez a fajta egyszólamúság, és így a LXX és az USZ kapcsolatát semmiképpen nem lehet az előkép és a beteljesedés viszonyában láttatni, sokkal inkább különálló tendenciák kereséséről lehet szó. A LXX nem egy egységes közösség teológiai látását tükrözi, amely azután teljes egészében az USZ-ben érte volna el csúcspontját, hanem

²⁹ G. Bertram, Septuaginta-Frömmigkeit, *RGG* 5:1707–1709. idem, *Praeparatio evangelica in der Septuaginta*, *VT* 7 (1957), 225–249. Ld. a témához még Rösler, *Toward*, 239–241. G. J. Steyn, Septuagint terminology as Christian theological concepts in Hebrews, *JS* 18 (2009), 583–607.

³⁰ G. Bertram, Vom Wesen der Septuaginta Frömmigkeit, *WdO* 2 (1956), 274–274.

³¹ Bertram, *Praeparatio*, 233.

³² Bertram, *Praeparatio*, 235–237.

³³ „Sie [die LXX] ist zwar keineswegs aus einem Guss, aber gegenüber der Verschiedenartigkeit der tausendjährigen hebräischen Überlieferung mit ihren Quellenschichten und Überarbeitungen, mit ihrem Neben- und Gegeneinander priesterlicher und profetischer, kultischer und ethischer, historischer und eschatologischer Überlieferungen bedeutet die griechische Übersetzung doch eine Einheit. Hinter dieser Einheit steht das theologisch und weltanschaulich wesentlich gleichgerichtete hellenistische Judentum.“ Bertram, *Praeparatio*, 226.

a hellenizált zsidóság többféle koncepcióját rejtí magában, amely néhol visszaköszön az ŰSZ irataiban. A következőkben három ilyen tendenciát szeretnék kiemelni, ahol a LXX sajátosságai az ŰSZ iratokban is megfigyelhetők, és talán a LXX hatására lettek annyira dominánssá a zsidó gyökerű keresztyénség irataiban.

KÖZÖS TENDENCIÁK

Ha a LXX a MSZ-hez viszonyított változtatásaiban, fordítási technikáiban kutatunk általános törekvések után, azt vehetjük észre, hogy az eszkatológia, a messianizmus, az antiantropomorfizmus és egy kibontakozott angyaltan teológiai hátere határozza meg a fordítás folyamatát.³⁴ Ezek a témák már első ránézésre is sok kapcsolópontot mutatnak az ŰSZ világával. A végidők váradalma, az angyalok közvetítő, hírvivő szerepe és az ehhez kapcsolódó isteni transzcendencia gondolata ott van mind Pál apostol, mind az evangéliumok gondolatvilágában, és kevésbé jelenik meg az ŰSZ könyveiben. A hasonlóságok azonban nem merülnek ki ennyiben.

NÉVTEOLÓGIA

Martin Rösel felhívja a figyelmet, hogy a LXX-ban felerősödik a névteológia (sém-teológia) jelentősége.³⁵ Jól látható ez pl. a Lev 24,16-ban, ahol a héber szöveg szerint annak kell halállal lakolnia, aki káromolja Jhvh nevét (וְנִקְבַּ שְׁם־יְהוָה מוֹת יוֹמָת), míg a görög szöveg egy lépéssel tovább megy, amikor azt mondja, annak kell meghalnia, aki megnevezi az Űr nevét (ὀνομάζων ὄν

³⁴ Rösel, *Towards*, 246–249. Dafni, *Theologie*, 450–451. Douglas, *Limitations*, 105. Cook, *Theology*, 268–269.

³⁵ Rösel, *Towards*, 246–247. *idem.*, *Theo-Logie der griechischen Bibel. Zur Wiedergabe der Gottesaussagen im LXX Pentateuch*, VT 48 (1998), 49–62, 55–60.

τὸ ὄνομα κυρίου θανάτω θανατούσθω), azaz kiejti az Úr nevét. Más helyeken is észrevehető, hogy a görög szövegben az Úr neve szókapcsolat (ὄνομα κυρίου) jelenik meg ott, ahol a héberben a tetragram vagy valamilyen más szó szerepel (Num 14,21; Deut 12,26; 17,8.10; Zsolt 44,27; Ézs 12,5; 19,18; 42,4.10; 48,11). Ezekben az eltérésekben is sokkal valószínűbb, hogy a fordítók a névteológia háttére alapján közvetítették a szöveget, minthogy minden esetben más *Vorlage*-t feltételezzük.³⁶ Isten neve Isten jelenlétének és lényének megjelenítője és közvetítője. Isten maga annyira transzcendens, hogy az emberi világban nevén kívül nem lehet jelen más. Ám ez a név hatalommal rendelkezik, dicsőséges és tekintélyt parancsoló. Ez a koncepció a deuteronomista teológiával kezd teret hódítani, és mint látjuk, a LXX hellenista világában is meghatározó szerepet tölt be.

Az ÚSZ-ben is észrevehető a deuteronomista névteológiához hasonló névhez kötődő teológiai tartalom.³⁷ Jézus névvel keresztelnek (ApCsel 2,38; 10,48), démonokat űznek (ApCsel 16,8), gyógyítanak (ApCsel 3,6.16; 4,10), mi több, „nem is adatott az embereknek az ég alatt más név, amely által üdvözülhetnének” (ApCsel 4,12). A jánosi teológia megválaszolja Jézus nevének ezt a fajta isteni eredetét, amikor azt mondja: Isten nevét a Fiúnak adja (Ján 17,12) és ezáltal tartja meg a tanítványokat (ἐγὼ ἐτήρουν αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου ὡ δέδωκάς μοι). Jézusban tehát Isten nevének hatalma működik. De maga Jézus neve is hasonló erővel bír. A tanítványok bármit kérnek Jézus nevében (Ján 16,24–26), megadja nekik azt az Atya. Egyértelmű, hogy a név egyfajta Jézus hatalmát megtestesítő instancia, amely arra képes, amely-

³⁶ Kató Sz. F., Der Tempelweihspruch Salomos (I Reg 8,12–13/LXX III Bas 8,53). Ein neuer Vorschlag, *ZAW* 131 (2019), 223.

³⁷ Th. Schreiner, *New Testament Theology*, Grand Rapids 2008, 245–246. 297–298.

re viselője maga. Az ŰSZ-i kutatások ezekben a momentumokban az ŐSZ-i névteológia egy változatát vélik felfedezni.³⁸ Úgy tőnik, hogy a LXX jól mutatja ennek a fejlődésnek a közbeeső stádiumait. Ameddig az ŐSZ-ben a névteológia a deuteronomista mozgalommal kezdődően jelenik meg, addig a LXX-ban egy általános jelenség. Ez azt mutatja, hogy a zsidóság teológiai gondolkodása a transzcendencia felé mozdul el, amelyben a névteológia egy kézenfekvő eszköz. Az ŰSZ-i iratokban mindez mintegy feltételként adott, és magától értetődik a név szerepének fontossága, anélkül, hogy ezt különösebben hangsúlyozni kelljen.

A KYPIOS FELSÉGNÉV

Jhvh nevéhez kötődik még egy megfigyelés. A görög kéziratokban többféle megoldást találunk a héber tetragram feloldására. A Papyrus Rylands Greek 458-ban egy üres hézag található a szövegben Isten nevének helyén, a Papyrus Fouad 266-ban Jhvh nevét héber kvadrátbetűkkel írták be a görög szövegbe, míg más iratokban paleohéber betűkkel jelenítik meg (Nahal Hever; Oxyrhynchus Papyrus 3522), de találunk olyan megoldásokat is, ahol görög betűkkel írják át a nevet (IAΩ–4QLXXLevb³⁹, ΠΙΠΙ felel meg יהוה-nak – Symmachus, Aquila).⁴⁰ Nagyon sok kódexben azonban a χύριος nevet találjuk Jhvh nevének helyén. A kutatás

³⁸ Schreiner, *Theology*, 297. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, Atlanta 1975, 41–42.

³⁹ Valószínűleg a tetragram IAΩ -val történő fordításával áll kapcsolatban a Jel kijelentése (1,8; 21,6; 22,13), miszerint Jézus az alfa és az omega (ἐγώ εἰμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ). Vö. D. Lincicum, *The Origin of 'Alpha and Omega' (Revelation 1.8; 21.6; 22.13): A Suggestion*. *JGRChJ* 6 (2009) 128–133.

⁴⁰ M. Rösel. *The Reading and Translation of the Divine Name in the Masoretic Tradition and the Greek Pentateuch*, *JSOT* 31 (2007), 411–437. R. J. Wilkinson, *Tetragrammaton*, *SCCT* 147, Leiden/Boston 2015, 48–88. Egy átfogó listához ld. E. Tov, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert*, Leiden/Boston 2004, 288–294.

hajlik afelé, hogy az utóbbit tekintse a LXX eredeti stratégiájának, míg a többi megoldást a LXX zsidó recenzióinak tudja be.⁴¹ Talán az a gyakorlat is, hogy a későbbi zsidó tradícióban Jhvh neve helyett az Űr szót (יְהוָה) ejtették és annak magánhangzóit pontoszták a tetragram alá, ennek a görög fordítási megoldásnak a hatására honosodott meg.⁴² A κύριος szó tehát azokban az esetekben, amikor a tetragram helyén szerepelt, a LXX tradíciójában Jhvh nevének és így tk. Isten lényének kifejezésére szolgált. Az USZ egyértelműen visszanyúl ehhez a gyakorlathoz, amikor Jézusra alkalmazza a κύριος felségjelzőt, és azzal Isten közelébe helyezi őt. Természetesen az USZ-i iratok fogalomhasználata sem egységes, ill. egy iraton belül is a κύριος főnév többféle jelentésárnyalattal fordulhat elő. Sok esetben egyszerű udvariassági formuláról van szó, és a rabbi/mester megszólítást helyettesíti.⁴³ Pál apostolnál válik igazán krisztológiai formulává.⁴⁴ Ez főleg azokon az igche-lyeken figyelhető meg, ahol az OSZ-et idézi az apostol és az eredetileg Jhvh-ra vonatkozó κύριος kifejezést Jézusra alkalmazza.⁴⁵ Az ilyen esetekben egyértelmű, hogy Pál apostol számára a LXX szövege nyitja meg ezt az értelmezési utat, mivel a görög szövegben nem Jhvh neve szerepel, hanem κύριος fogalma, amelyet könnyen lehet Jézusra vonatkoztatni épp abban a krisztológiai

⁴¹ Rösel, Reading, 411–437. Wilkinson, Tetragrammaton, 48–88. Wilkinson felveti annak a lehetőségét is, hogy egyidejűleg több megoldás is működhetett a különböző másolói iskolákban. Más véleményen van Tov, Practices 298.

⁴² A témához ld. Tov, Septuaginta, 247. 6. lábaj.

⁴³ Ld. pl. Jézus megdicsőülésének történetében, ahol a három szinoptikus evangélium Péter megszólításában három különböző formulát használ: Mt 17,4 κύριε; Mk 9,5 ραββί; Lk 9,33 ἐπιστάτα. A párhuzamos történetekből egyértelmű, hogy a κύριος főnév itt nem Jézus istenségének kifejezője, hanem a tanítónak funkciójából adódóan kijáró udvarias megszólítási formula. Ld. Ph. Augustin, Die Juden im Petrus-evangelium, BZfW 217, Berlin/Boston 2015, 159.

⁴⁴ L. Hurtado, Lord Jesus Christ, Grand Rapids/Cambridge 2003, 111–113.

⁴⁵ Róm 10,13/ Jóel 2,32; 1Kor 1,31/ Jer 9,23–24; 1Kor 10,26/ Zsolt 24,1; 2Kor 10,17/ Jer 9,23–24. Vö. Hurtado, Lord, 112.

értelemben, amelyben Pál apostol használni akarja. Egyértelmű tehát a páli iratok és az LXX közötti teológiai kapcsolat.

A LXX azonban nem minden esetben $\chi\rho\upsilon\tau\omicron\varsigma$ -szal adja vissza Jhvh nevét, hanem bizonyos esetekben a $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ főnevet találjuk a tetragram helyén. Megfigyelhető ebben is egy következetesség, és pedig olyan helyeken jelenik meg a $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ kifejezés, ahol a héber szövegben Jhvh pusztító, büntető tetteiről van szó: $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ ölte meg Hért (Gen 38,7), pusztította el Sodomát és Gomorát (Gen 13,10) és akarta özönvízzel elpusztítani a földet (Gen 6,6–7). Úgy tűnik, a LXX a $\chi\rho\upsilon\tau\omicron\varsigma$ -szal Isten kegyelmes, irgalmas oldalát asszociálta, míg a $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ főnévhez a büntető, erőszakos isten képét kapcsolta.⁴⁶ Egy hasonló tendencia figyelhető meg Philónnál és a rabbinikus irodalomban is.⁴⁷ Ha feltételezzük, hogy ezek az asszociációk magától értetődőek voltak a görögül beszélő keresztyének körében, talán az a tény sem véletlen, hogy az ŰSZ-i iratok Jézus istenségét inkább $\chi\rho\upsilon\tau\omicron\varsigma$ -szal és csak ritkán a $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ főnévvel vallják meg (Jn 20,18): ezzel az ŰSZ a kegyelmes, jóságos Isten képzetéhez kapcsolja Jézust. Jézus kegyelme az evangélium egyik alaptétele, amely azonban ezen a ponton egy olyan teológiai nyelvhasználatot mutat fel, amely megfigyelhető a LXX-ban is.

A CREATIO EX NIHILO TANÁNAK ELŐFUTÁRAI

Az utolsó összefüggés, amelyre fel szeretném hívni a figyelmet az a *creatio ex nihilo* tanához kapcsolódik. Bár sokak számára egyértelmű, hogy a semmiből való teremtés gondolata bibliai eredetű, ez csak részben igaz, és kimondottan sem az ŐSZ, sem

⁴⁶ Rösler, Reading, 423. idem., Towards, 245.

⁴⁷ N. A. Dahl, A. F. Segal, Philo and the Rabbis on the Name of God, *JSJ* 9 (1978), 1–28.

az ÚSZ nem tartalmazza a gondolatot.⁴⁸ A tan a 2. sz. második felében kristályosodott ki a keresztyénség a gnoszticizmussal és a filozófiai kozmológiával folytatott polémiajának következtében,⁴⁹ és először Tacianusnál és Irenaeusnál olvasunk róla.⁵⁰ Természetesen a semmiből való teremtés gondolata sem a semmiből állt elő, hanem vannak előfutárai. Az OSZ-ben több helyen olvassuk, hogy Jhvh „minden teremtője” (עֲשָׂה כָּל) / „minden formálója (יִצַר הַכֹּל) Jer 10,16). Ezekben a megfogalmazásokban Jhvh egyértelműen a világban lévő összes dolog teremtőjeként jelenik meg. Semmi nincs nélküle. Azonban mindez nem jelenti azt, hogy Jhvh a világot a nem létező dolgokból teremtette volna.⁵¹ A Gen 1 a „puszta és kietlen” állapotának megszűnését látja az isteni teremtés aktusában, amely tk. a káosz legyőzése és félreállítására.⁵² Azonban ez a káosz és az üresség nem jelenti az anyagtalanságot, sokkal inkább a hasznos, termékeny, életet szolgáló dolgok hiányát.⁵³

Látszólag közelebb állnak a creatio ex nihilo gondolatához az USZ-i igehelyek, ahol arról olvasunk, hogy „Isten mege-

⁴⁸ J.C. O'Neill, *How Early is the Doctrine of creatio ex nihilo?*, *JTS* 53 (2002), 449–465. D. T. Tsumura, *The Doctrine of creatio ex nihilo and the Translation of tōhū wābōhū*, in: A. Moriya, G. Hata (szerk.), *Penitential Traditions in the Late Second Temple Period*, *SJSJ* 158, Leiden 2012, 3–21. M. Bockmuehl, *Creatio ex nihilo in Palestinian Judaism and Early Christianity*, *SJTh* 65 (2012), 253–270.

⁴⁹ G. May, *Schöpfung aus dem Nichts: Die Entstehung der Lehre von der creatio ex nihilo*, *AzK* 48, Berlin 1978, 183.

⁵⁰ J. Schwanke, *Creatio ex nihilo*. ThBT 126, Berlin/New York 2004, 48.

⁵¹ Tsumura, *Doctrine*, 4.

⁵² A. Schüle, *Die Urgeschichte (Genesis 1–11)*, ZBK, Zürich 2009, 35. Tsumura megpróbálja cáfolni, hogy a Gen 1-ben a káosz legyőzéséről lenne szó. Fő érve, hogy a מִדְּבָר kifejezés nem feltétlenül implicálja az akkád Enuma Elis teremtésmítosz Tiamat istenének képzetét, amelyet általában feltételeznek. Tsumura, *Doctrine*, 6–11. Mindazonáltal, ha a szöveg nem is feltétlenül játszana rá az ősvizek istennőjére, akkor is egyértelmű, hogy Isten a kaotikus, rendszertelen állapotba hoz rendet és elválaszt, meghatároz, elrendel, azaz strukturálja a világot.

⁵³ Tsumura, *Doctrine*, 15.

leveníti a holtakat, és létre hívja a nem létezőket” (Róm 4,17), és a szavára „a nem láthatókból állít elő a látható” (Zsid 11,3 vö. Jn 1,3; Ef 3,8; Kol 1,16; Jel 4,11). Azonban akárcsak az ÓSZ esetében, itt sincs szó az anyagnélküliség állapotáról, amelynek a teremtés vetne véget. Sokkal világosabb azonban, hogy a legtöbb esetben a teremtésteológia az eszkatológia alapja.⁵⁴ A feltámadást a teremtés gondolata igazolja, az új élet Isten új teremtése. A Róm 4,17-ben ez expliciten is megjelenik, de a Zsid írt levélben is a teremtés egy érv a jövődre nézve való bizakodás mellett. Ahogy a teremtéskor az isteni láthatatlan világból létrejött a látható világunk,⁵⁵ úgy kell ragaszkodnunk hitünk tárgyaihoz is, amelyek most még Istennél a mennyei világban láthatatlanok és rejtve vannak: „a hit (...) a nem látott dolgokról való meggyőződés” (11,1). Amire várunk Istennél már létezik, meg van az előképe. Hasonló gondolatokkal Qumránban és Philónnál is találkozunk.

A Közösség Szabályzatában ezt olvassuk 3,15:

A tudás Istenétől <i>van</i> minden létező és létrejövő.	מאל הדעות כול הווה ונהייה
Létrejöttük előtt elkészíti minden tervüket.	ולפני היותם הכין כול מחשבתם

⁵⁴ Vö. Ch. Rose, *Die Wolke der Zeugen*, WUNT 2/60, Tübingen 1994, 151.

⁵⁵ Némely kutatók feltételezik, hogy ennek a gondolatnak a platonista filozófia lehet az alapja. Vö. H. W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, Hermeneia Philadelphia 1989, 316. W. Eisele, *Ein unerschütterliches Reich*, BZNW 116, Berlin/Boston 2003, 381–386.

Ez a gondolat nagyon hasonló a Zsid már tárgyalt verséhez; itt is arról van szó, hogy mielőtt valami is létrejönne a világban, annak van egy isteni gondolata/terve, amelyet Isten megvalósít a teremtéskor. A teremtésnek tehát van a mennyei világban valamiféle előképe, amely megelőzi a konkrét teremtést. Philón egyenesen tagadja azt a gondolatot, hogy a semmiből létrejöhetne bármi. A *De aeternitate mundi* 5-ben a következőket írja:

Ahogy a nemlétezőből nem lehet semmi,	ὡσπερ γὰρ ἐκ τοῦ μη ὄντος οὐδὲν γίνεται,
úgy a létező sem semmisül meg, hogy ne létezzon.	οὐδ' εἰς τὸ μη ὄν φθίρεται.
Mert a nemlétezőből lehetetlen, hogy valami legyen,	ἐκ τε γὰρ οὐδ' αὖ' εὐόντος ἀμήχανόν ἐστι γενέσθαι τι
és hogy a létező elpusztuljon az elképzelhetetlen és hallatlan.	καὶ τ' εὐὸν ἐξαπολέσθαι ἀνήγυστον καὶ ἀπυστον

Ezekben a sorokban Philón azt az preszokratikus filozófiai tételt látszik osztani, hogy „semmiből nem lesz valami”, máshol pedig a platonikus és a sztoikus felfogás mellett kötelezi el magát, amely vallja az anyag preegzisztenciáját, sőt expliciten visszautasítja a gondolatot, hogy az anyagot Isten teremtette volna.⁵⁶ Máshol mégis mintha arról lenne nála szó, hogy a világ a semmiből állt elő:

De migratione Abrahami 183

⁵⁶ May, Schöpfung, 11. G. E. Sterling, *The Most Perfect Work. The Role of the Matter in Philo of Alexandria*, in: G. Anderson, M. Bockmuehl (szerk.), *Creation ex nihilo*, Notre Dame 2017, 99–118.

<p>Ez azonban főként a jóság, amely miután az erény- és jósággyűlölő irigységet elűzte magától,</p> <p>a kegyeket szüli, amelyek által megjelenik a létezésbe átvezetve a nemlétező.</p>	<p>αὕτη δὲ κυρίως ἐστὶν ἀγαθότης, φθόνον μὲν τὸν μισάρητον καὶ μισόκαλον ἀπεληλακυῖα ἀφ' ἑαυτῆς,</p> <p>χάριτας δὲ γεννώσα αἰς τὰ μὴ ὄντα εἰς γένεσιν ἀγούσα ἀνέφηεν</p>
--	--

Első ránézésre itt már a *creatio ex nihilo* tanát vallja Philón, azonban, ha megnézzük a szövegkörnyezetet, világossá válik, hogy a nemlétező és a létező itt a rendezett világra vonatkozik. Itt sem a semmi és a valami ellentéte szolgál alapul, hanem a káosz és a rendezett világrénd kettőssége, amely egyedül Isten jóságának és kegyelmének eredményeként különül el egymástól, létre hívva a mindenséget. Hasonlóan csaloéka a semmiből való teremtés szempontjából a LXX *locus classicus*-a, a sokat idézett 2Mak 7,28, ahol egy édesanya a mártírhalál előtt a biztatja utolsó megmaradt fiát:

<p>Kérlek, gyermekem, tekints az égre, és nézz a földre és mindarra, ami rajta van!</p> <p>Tudd, hogy Isten azokat nem a létezőből teremtette,</p> <p>és az emberi nem is ugyanígy keletkezett.</p>	<p>ἀξιῶ σε τέκνον ἀναβλέψαντα εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς πάντα ἰδόντα γινῶναι ὅτι οὐκ ἐξ ὄντων ἐποίησεν αὐτὰ ὁ θεὸς καὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος οὕτω γίνεται</p>
---	--

A vers a teremtésről beszél és Isten alkotó hatalmáról. Fontos azonban, hogy itt nem egy filozofikus traktátusban van szó erről, hanem a vers, akárcsak az ŰSZ-i igehelyek nagy többsége,

parainétikus célzattal fogalmazódik meg, amelynek csúcspontja a feltámadás gondolata. Az elkeseredett édesanya abban reménykedik, hogy az irgalom idején (ἐν τῷ ἐλέει) visszakapja fiát (29. vers), és ebbéli reménységének a teremtés az alapja. A teremtés tehát itt is a feltámadással áll kapcsolatban. Ahhoz, hogy a semmiből való teremtésről beszélhessünk ebben az igeszakaszban, feltételeznünk kell, hogy a halált a zsidó gondolkodásában a teljes megsemmisülésként képzelték el. Ha azonban megvizsgáljuk az OSZ halállal kapcsolatos tanítását, világossá válik, hogy az alvilág, a Seol, ahova az ember leszáll halálakor (Jób 7,9; 17,16 stb.), nem a tökéletes megsemmisülést jelenti, hanem egy Istentől és a családtól elszakított állapotot.⁵⁷ Maga a meghalás is nem egyéb, minthogy az ember visszaadja életerejét/l elkét Istennek (Préd 12,7), és ő maga visszatér a porba (Gen 3,19), azaz az anyagba, amelyből vétetett, és visszaáll a teremtés előtti állapot.⁵⁸ Az anyag nem semmisül meg, hanem a teremtés előtti állapotába változik vissza, mielőtt Isten elkezdte volna formálni. Ez azt is jelenti, hogy a halál elsősorban nem a megsemmisüléssel, hanem a káoszba való visszasüllyedéssel van kapcsolatban. Ahhoz, hogy valaki feltámadjon, visszatérjen az életbe, ismét a teremtés aktuására van szüksége, és így válik a teremtés a feltámadás hitének egyik alapérvévé. Ezért biztatja a 2Mak 7-ben is az anya a feltámadás gondolatával a fiát, aki így reménykedhet az új teremtésben, a feltámadásban. A *nihilum* fogalma itt csak nagyon távolról kapcsolható be a diskurzusba.

⁵⁷ P. Riede, *Jenseitsvorstellungen*, in: *Wibilex*: <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/33830/> (megnyitva 2020. márc. 28.)

⁵⁸ Vö. Balogh Cs., *Halál utáni élet és feltámadás az Ószövetségben és a keresztyén írásmagyarázat*, in: *RSZ* 110 (2017), 463–479. 473.

Ha a fenti megfigyeléseket összekapcsoljuk, világossá válik, hogy azok az igerések az ŰSZ-ben és a 2Mak-ban, amelyek látszólag a semmiből való teremtés gondolatát tartalmazzák, a teremtésteológiát a feltámadás üzenetével kapcsolják össze.⁵⁹ A halál, az Istentől elszakított kaotikus állapot, visszarendeződést jelent a teremtés előtti állapotba, amikor ez a világ még nem létezett. A nemlétezés azonban inkább az őskáoszt jelenti ezekben az iratokban, mintsem az anyagnélküli semmit, amelyből előállna a teremtés. Ha nagyon leegyszerűsítünk a kijelentéseket, azt is mondhatnánk, hogy a nemlétezés ezekben az iratokban a káoszt jelenti inkább, semmint a semmit. Az azonban kétségtelen, hogy ezek az iratok egy-egy lépcsőfokot jelentenek a *creatio ex nihilo* tana felé. Az is észrevehető, hogy a LXX gondolatvilága közel áll az ŰSZ-éhez és a korban közeli iratokhoz.

ÖSSZEZÉS

A LXX-kutatás fellendülése óta aktuális egy LXX teológia megírása. Annak azonban, aki erre vállalkozik, számos kérdést kell megválaszolnia, vagy legalábbis bizonyos módszertani akadályokat tudomásul vennie. A LXX egy képlekeny fogalom, amely nemcsak a könyveinek számában ingadozik, hanem adott esetben egy könyvhöz több párhuzamos szöveget is kínál, több teológiai súlyponttal. A LXX teológiájának tehát mindenképp komparatívnak kell lennie, amely figyelembe veszi a legfontosabb variánsokat. Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a LXX teológiának vázát végeredményben az ŐSZ teológia adja, éppen ezért a LXX teológiája nem egyéb, mint az ŐSZ teológiájának hellenista recepciója. Ezek a felismerések konszenzusnak szá-

⁵⁹ Bockmuehl, *Creatio*, 267.

mítanak azon kutatók körében, akik a LXX teológiáját kívánják felvázolni. A hagyományvonalak meghúzóása azonban nemcsak az ŐSZ-től a görög fordításig terjedhet, hanem továbbvihető az USZ felé. A fenti példák jól mutatják, hogy a LXX-ban az ŐSZ-ben is megfigyelhető tendenciákat vehetünk észre: pl. *κῦριος* a felségnév használatában, a névteológia kapcsán vagy a feltámadás és a teremtés összekapcsolásában. Ha ez így van, indokolt lenne egy olyan LXX teológia megírása (is), amely nemcsak kiindul az ŐSZ-ből, de az USZ-re is tekintettel van. Egy ilyen munkában helyet kaphatna egy-egy olyan fejezet, amely a tárgyalt jelenségeket szisztematikusan mutatja be a többi, már konszenzusnak számító tendencia mellett. Ezzel természetesen nem állítható, hogy a LXX az USZ előképe lenne, és egy ilyen séma mentén kellene keresni az előkép-beteljesedés/kiteljesedés rendszerét. Sokkal inkább arról van szó, hogy mind az ŐSZ, mind az USZ, mind a LXX a régióban lejátszóó teológiai gondolkodás fejlődésének lecsapódásai. Ez a fejlődés nem állt meg az USZ-nél, hanem haladt a maga útján mind a rabbinikus irodalomban, mind a keresztyén dogmatörténetben. Mégis érdemes lenne egy átfogó képen egyesíteni azokat a puzzledarabokat, amelyeket a különböző iratok kínálnak fel nekünk, amely által jobban megértenénk a kisebb darabok kijelentéseinek különös hangsúlyait, újszerű kijelentéseit és valódi mondanivalójukat. A LXX teológiai minden bizonynyal jó szolgálatot fognak tenni ebben a munkában.